УДК 373.2.016:81]:355(477-651.1:470-651.2)"2022/..."](045)

Черніченко Людмила Анатоліївна, доктор філософії, доцент кафедри спеціальної освіти, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, 20308, м. Умань, вул. Садова 28, тел.: 0977650068, e-mail: lydachernichenko@meta.ua, https//orcid.org/0000-0001-8455-8869

Лемещук Марина Анатоліївна, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри спеціальної освіти, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, 20308, м. Умань, вул. Садова 28, тел.: 0968562301, e-mail: marina.lemeschuk@meta.ua, https//orcid.org/0000-0002-7831-1023

PECULIARITIES OF SPEAKING DEVELOPMENT IN CHILDREN WITH SPECIAL LIGHTING NEEDS IN THE MINDS OF WAR HOUR

Анотація. Стаття присвячена проблемі впливу воєнних дій в Україні на мовленнєвий розвиток дітей дошкільного віку. В Україні де ведуться воєнні дії є велика кількість дітей із порушеннями мовленнєвого розвитку, які потребують особливих умов навчання та виховання. На сьогодні дуже актуальними є питання надання спеціальної допомоги таким дітям.

Аналіз практики спеціальної освіти показує, що реалізації використання корекційно-розвиткових методик приділяється недостатньо уваги, тому необхідність вивчення теоретико-експериментальних особливостей інноваційних корекційно-розвиткових методик, психолого-педагогічна значущість означеної проблеми зумовили вибір теми дослідження.

Проблеми виявлення потенційних можливостей таких дітей, пристосування їх до життя набувають велику соціальну значимість. У статті висвітлено проблематику, що в даний час активних воєнний дій в Україні педагоги – практики відчувають брак потенційних можливостей щодо подолання освітніх втрат у дітей. У зв'язку з цим необхідно розробляти і використовувати інноваційні методики і комплексні роботи, що охоплюють всі сфери особистості дитини. У спеціальній педагогіці йде активний пошук найбільш безпечних та оптимальних умов організації освітнього та корекційно-розвиткового середовища для всіх дітей.

У статті також висвітлені пріоритетні напрями корекційної роботи з дітьми із порушеннями мовлення, що є передумовою ефективної логопедичної роботи в умовах воєнного стану. Висвітлено особливості корекційного впливу та перешкоди до успішного вирішення даної проблеми. Доведено доцільність комплексного впливу на подолання порушень мовлення у дітей в умовах нервово-психічного напруження та навантаження, екстремальних й психотравмуючих ситуаціях.

Ключові слова: воєнні дії, освітні втрати, арт-терапія, психосоціальне відновлення особистості, учасники бойових дій, емоційне вигоряння, творчість.

Liudmyla Chernichenko, Doctor of Philosophy, Associate Professor of the Department of Special Education, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University,

20308, Uman, str. Sadova 28, phone: 0977650068, e-mail: lydachernichenko@meta.ua, https//orcid.org/0000-0001-8455-8869

Maryna Lemeshchuk, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Special Education, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, 20308, Uman, str. Sadova 28, phone: 0968562301, e-mail: marina.lemeschuk@meta.ua, https//orcid.org/0000-0002-7831-1023

FEATURES OF THE INFLUENCE OF MILITARY ACTIONS IN UKRAINE ON SPEECH DEVELOPMENT OF PRESCHOOL CHILDREN

Abstract. The article is devoted to the problem of the influence of military actions in Ukraine on the speech development of preschool children. In the countries where military operations are conducted, there are a large number of children with disorders of speech development who need special conditions of education and upbringing. Today, the issue of providing special assistance to such children is very relevant.

The analysis of the practice of special education shows that insufficient attention is paid to the implementation of the use of correctional and developmental methods, therefore the need to study the theoretical and experimental features of innovative correctional and developmental methods, the psychological and pedagogical significance of the given problem determined the choice of the research topic.

The problems of identifying the potential opportunities of such children, adapting them to life acquire great social significance. The article highlights the problem that at the time of active military operations in Ukraine, practicing teachers feel a lack of potential opportunities to overcome educational losses among children. In this regard, it is necessary to develop and use innovative methods and comprehensive works covering all spheres of the child's personality. In special pedagogy, there is an active search for the safest and most optimal conditions for the organization of an educational and corrective and developmental environment for all children.

The article also highlights the priority areas of correctional work with children with speech disorders, which is a prerequisite for effective speech therapy work under martial law. The peculiarities of the corrective influence and obstacles to the successful solution of this problem are highlighted. The expediency of a complex effect on overcoming speech disorders in children in conditions of neuropsychological tension and stress, extreme and psychotraumatic situations has been proven.

Keywords: military actions, educational losses, art therapy, psychosocial recovery of personality, participants in hostilities, emotional burnout, creativity.

Постановка проблеми. Під час війни діти страждають від наслідків великої кількості травматичних подій, особливо від вибухів, руйнувань будівель, обстрілів, голоду, втрат рідних і близьких. Окрім ризику отримання тілесних ушкоджень та безпосередньої небезпеки для життя, дитина відчуває численні та

хронічні психологічні травми, які призводять до різноманітних мовленнєвих розладів. Оскільки ця категорія людей має обмежені комунікативні можливості, здатність швидко реагувати та опрацьовувати інформацію з навколишнього середовища, важливо впроваджувати в освітній процес підтримуючі кроки, які допоможуть зменшити наслідки психологічної травми та дадуть змогу реалізувати ефективну корекційну вплив. Тому в реальних умовах перед учителями постає складне завдання організації логопедичної роботи, яке вимагає від фахівця переорієнтації напрямків своєї професійної діяльності, ще тіснішої співпраці із суміжними фахівцями, розробки інноваційних стандартів, пов'язаних насамперед з реалізація комплексного підходу до подолання проблем.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналізуючи проблему подолання мовленнєвих порушень дітей дошкільного віку в умовах воєнного стану, встановлено, що вчені розглядають цю проблему переважно у двох аспектах: у сенсі вивчення негативного впливу психотравмуючої ситуації та її наслідків у дітей з порушеннями мовлення та контекст цілеспрямованого корекційного впливу, що включає розвиток збережених і компенсаторних можливостей зазначеної категорії дітей, розвиток їх особистісного потенціалу.

Концептуальні основи комплексного підходу до подолання мовленнєвих порушень у дітей дошкільного віку висвітлено в численних працях вчених (А. Богуш, Є. Соботович, В. Тарасун, В. Тищенко, М. Шеремет, Д. Шульженко та ін.). Особливе місце в комплексній корекційній роботі займає рання діагностика порушень мовленнєвого розвитку дитини, а також своєчасний початок профілактичних і корекційно-розвиткових заходів.

В умовах воєнного стану особливо актуальним є інтегративний підхід в організації навчально-розвивальної роботи з дітьми з порушеннями мовлення, що суттєво сприяє диференційній діагностиці та подоланню проблем з урахуванням медичних та психолого-педагогічних аспектів.

Тому дослідження провідних вчених у галузі логопедії, які постійно збагачуються науковими емпіричними даними, розкривають особливості корекційно-розвиткової роботи з дітьми з порушеннями мовлення. Проте сучасна дійсність вимагає від педагогів створення особливих психолого-педагогічних умов, які сприятимуть реалізації визначених, пріоритетних напрямів корекційної роботи з дітьми з порушеннями мовлення у військових умовах.

Мета статті – проаналізувати порушення мовлення дітей дошкільного віку, спричинені військовими діями в країні, та виділити шляхи їх подолання.

Виклад основного матеріалу. Ми живемо у важкий воєнний час, коли відвідування шкіл та логопедичних пунктів у деяких регіонах стало ускладненим. Примусове дистанційне навчання набирає обертів під час війни. І якщо дистанційне навчання є звичним для більшості педагогів, то освітній процес дітей з порушеннями мовлення або дітей з особливими освітніми

потребами має свої нюанси, аспекти та складності, що вимагає детального аналізу цього процесу.

Незважаючи на те, що сьогодні війна принесла негативні наслідки у навчальний процес дітей з порушеннями мовлення, спеціальна освіта збагатилася новими методичними та практичними досягненнями, які допомагають фахівцеві й надалі здійснювати ефективний корекційний процес. Тому МОН України разом із профільними спеціалістами навчальних закладів постійно розробляє та оновлює рекомендації щодо організації процесу надання корекційних послуг дітям з особливими освітніми потребами в умовах воєнного часу. Навчально-методичні матеріали спрямовані на комплексну психолого-педагогічну підтримку цієї категорії дітей, оскільки війна є психологічно травмуючою ситуацією [3].

Ефективна корекційна робота з дітьми з порушеннями мовлення можлива за умови точного встановлення етіології конкретного порушення та усунення його першопричини. Тому зупинимося на факторах згаданої патології, серед яких виділяють біологічні (органічні) та соціальні фактори, причому значення останніх встановлено не так давно.

Зовнішніми соціальними факторами, які можуть вплинути на появу мовленнєвого розладу у дитини, є білінгвізм, дитяча психологічна травма, емоційно-психологічна депривація. Зважаючи на сучасну військову агресію проти нашої країни, двомовність стала ще більш актуальним явищем для українського суспільства.

Білінгвізм – використання двома мовами людиною в межах певної соціальної спільноти [5]. Явище двомовності завжди було характерним для України, через її межування з країнами, мови яких схожі на державну. Тому таке поєднання зазвичай не викликає труднощів у розвитку мовлення дитини. У процесі розвитку вона легко вивчає дві мови паралельно.

Водночас виникнення білінгвізму може бути фактором, який негативно вплине на розвиток мовлення дитини за умови великої різниці між морфологічною та синтаксичною сторонами мовлення. Через військові дії на території України велика кількість сімей з дітьми були змушені шукати притулку далеко за межами своєї країни, що спричинило стресове входження дітей в іншомовне суспільство, мова якого значно відрізняється від своїх. Така ситуація може сповільнити мовленнєвий розвиток дитини (але дитина швидко наздожене) і супроводжуватися помилками в усному, а згодом і писемному мовленні, викликати звуковимовний розлад, що виникає внаслідок відмінностей у фонетичному складі мови. Однак всі помилки будуть наслідком не органічного ураження, а спотвореної пам'яті мовних одиниць, тому при швидкій реакції батьків і логопеда дитина не встигне автоматизувати патологічну вимову звуку [2].

Беручи до уваги вимушене перенесення в суспільство іноземної мови, слід також зазначити, що діти, які за своєю природою схильні до наслідування мови інших, у стресовій ситуації більш сприйнятливі до копіювання мови батьків. , тому що не всі вони мають можливість відвідувати дошкільні заклади, а тому не

можуть спостерігати правильний приклад з боку вихователя. Перед батьками постало нове завдання - ретельніше стежити за власним мовленням, особливо для того, щоб не допустити злиття двох мов, і самостійно проводити заняття з розвитку мовлення дитини.

Крім вимушено переселених сімей, проблема двомовності торкнулася і тих, хто вирішив відмовитися від російської мови та перейти на українську. Їх подібність викликає часті морфологічні та синтаксичні помилки , через які такі ж помилки виникають у дітей. Серед найпоширеніших — відмінювання слів однієї мови за правилами іншої, використання граматики та лексики, нехарактерної для однієї мови. Тому неуважність та неуважність батьків до власного мовлення лише посилять плутанину в опануванні дитиною двох мов [1].

Стрес сьогодні є одним із найпоширеніших соціальних факторів, що впливають на мовленнєвий розвиток дітей. Довгострокові та екстремальні реакції на стресові впливи є дуже деструктивними і, крім психологічної травми, передвіщають неврологічні розлади, які вплинуть на всі компоненти розвитку, включно з мовленням.

Усі пережиті прояви війни (обстріли, поранення та загибель близьких, вимушене переселення, окупація, постійне дзижчання сирен) є серйозною причиною для розвитку посттравматичного синдрому – повторюваних, нав’язливих спогадів про нищівну травматичну подію. Діти, які мали такий несприятливий досвід у дитинстві, дуже ймовірно піддаються ризику різноманітних затримок і мовленнєвих розладів [6].

Проте стресові фактори, що негативно впливають на мовленнєвий розвиток дитини, не обмежуються військовою травмою. На жаль, проблеми неблагополучних сімей, вживання алкоголю, наркотиків та психічних захворювань батьків або членів родини, прямого чи опосередкованого домашнього насильства існують і в такі важкі часи продовжують негативно впливати на розвиток дитини. Окрім мікросоціальних несприятливих переживань у дитинстві, важливу роль відіграють і макросоціальні чинники, які також спричиняють психологічну травму дітей (расизм, жорстоке поводження, проживання на окупованій території, ув’язнення, проживання в прийомній сім’ї, пережиті стихійні лиха, інформаційні атаки) [8].

Отже, враховуючи вищевикладене, на нашу думку, організацію логопедичної роботи в умовах воєнного часу необхідно здійснювати за такими основними векторами: міждисциплінарний підхід (тісна взаємодія фахівців галузі медицини, педагогіки та психології у подоланні наслідки психотравмуючої ситуації , в тому числі нормалізація психоемоційного стану дитини з вираженими порушеннями мовлення, що створює стійкий фундамент для подальшої логопедичної роботи); логокорекційний підхід (застосування та ефективне поєднання традиційних та інноваційних методів у логопедичній роботі з дітьми з порушеннями мовлення з повагою до негативного досвіду та частковим або повним вирішенням проблем розвитку мовлення) [7].

Таким чином, комплексний підхід до подолання проблеми мовленнєвих порушень у дітей дозволяє визначити основні напрямки організації корекційної роботи в умовах воєнного часу:

- міжпредметна оцінка психоемоційного стану дитини, розпізнавання негативних впливів на її мовленнєвий розвиток. Міждисциплінарний підхід до подолання мовленнєвих розладів у дітей дає змогу не лише комплексно підійти до вирішення проблем, а й сприяє усуненню наслідків психологічної травми, що суттєво негативно впливає на пізнавальний, у тому числі мовленнєвий, розвиток дитини;

- надання емоційної підтримки та здійснення спільної комунікативної діяльності, доброзичливе ставлення до дитини з боку дорослих та однолітків. Для реалізації цього напряму роботи необхідно залучати рідних та близьких дитини для роз'яснення та надання методичних рекомендацій. При цьому батькам слід рекомендувати уникати секретів і натяків, це ще більше лякає дитину;

- створення сприятливих соціальних умов для комунікативного розвитку дитини, що сприятиме формуванню здатності до взаємодії, співпраці, розуміння, самореалізації в суспільстві серед однолітків, дітей молодшого та старшого віку.

- формування та диференціація позитивної мотивації спілкування. Адже серед основних недоліків, які спричиняють труднощі у спілкуванні дітей з порушеннями мовлення, є їхня комунікативна невмотивованість, що зумовлює відсутність комунікативних навичок, навичок міжособистісного спілкування та комунікативної компетентності в цілому.

- заохочення та розвиток зв'язного мовлення як основи спілкування. Розкриваючи особливості цього напряму, слід підкреслити, що одним із головних завдань мовлення є формування зв'язного монологічного мовлення, яке, порівняно з діалогічним мовленням, вимагає більшої розсудливості, усвідомленості, самовладання та значних розумових зусиль для побудови. . вимовте це.

- цілеспрямоване формування та розвиток мовленнєвої функції та пізнавальної сфери у дітей старшого дошкільного віку, що не лише суттєво впливає на процес формування особистості дошкільника, а й впливає на формування його комунікативних навичок [4].

Вплив стресу під час війни вкрай негативний, як на загальний розвиток, так і на окремі його аспекти. Спостерігається соціальна замкнутість, зниження інтересу до спілкування; негативні емоції та поведінка: гнів, дратівливість, агресія, істерики, тривога, надмірний страх; проблеми зі сном: труднощі з засипанням, нічні жахи, тривожний неспокійний сон.

Тривала психологічна травма дитини, особливо в поєднанні з декількома стресовими факторами, може стати причиною психогенних розладів мови, таких як невротичне заїкання і мутизм.

Крім того, під час надзвичайного стану батьки також схильні до тривалого стресу і навіть депресії, що, ймовірно, позначиться на їх спілкуванні з дітьми.

Значну роль серед негативних факторів, що впливають на розвиток мовлення дітей, відіграє явище депривації [5]. Більше того, кожен її тип, будь то

сенсорний, когнітивний, психологічний, емоційний чи соціальний, прямо чи опосередковано впливатиме на рівень мовлення дітей.

Найпоширеніша депривація під час війни – психологічна. Відсутність емоційно-позитивного спілкування з батьками, особливо через їх нестабільний психічний стан, призводить до відторгнення та самонехтування, невміння дружити, примітивності вчинків, низької емоційності та байдужості до інших. У дитини відсутня потреба в спілкуванні, особливо мовленнєвому, недостатній рівень сформованості усного зв'язного мовлення, що проявляється в невмінні повно та логічно та послідовно формулювати власну думку [1].

У дітей, які проживають у депривованих умовах, часто діагностують затримку розумового розвитку, яка супроводжується вторинною затримкою мовлення. Так, для дітей із психологічною депривацією характерні звуко-мовленнєві порушення, бідний словниковий запас, труднощі з розрізненням і засвоєнням логіко-граматичних конструкцій. Значна частина цієї категорії характеризується зниженням слухової та мовної пам'яті, низьким рівнем фонетико-фонематичного сприйняття та труднощами з логікою викладу інформації.

Внаслідок примітивної діяльності та мінімальних пізнавальних потреб, внаслідок емоційно-психологічної депривації дітям властиві комунікативні розлади та труднощі спілкування, які важко піддаються корекції. Мовлення цієї категорії відповідає її емоційно-психологічному стану - примітивне, запізніле, малоемоційне і слаборозвинене - негативно впливає на всі сторони її подальшого життя.

Реакція дитини на психотравматичні події залежить від ряду факторів: віку, характеру, ступені серйозності і близькості до дитини травматичних подій, а також рівень отриманої підтримки від членів родини та друзів. Так дуже важливо, щоб дорослі слідкували за проявом у дитини будь-яких симптомів депресії та стресу, і завжди були поруч для цього у важкий час.

Науковці виділяють такі правила поведінки для батьків дітей з порушеннями мовленнєвого розвитку під час війни:

- спокійні ви – спокійна дитина. Намагайтеся поводитися спокійно принаймні при дитині. Це допоможе їй легше адаптуватися до складних життєвих обставин. Також важливо дотримуватися звичної для дитини рутини;
- не забувайте про обійми. Намагайтеся якомога частіше обіймати дитину. Вона має відчувати, що ви поруч;
- грайте з дитиною. Живий контакт з батьками допоможе дитині відволіктися. Не залишайте її наодинці з гаджетами.
- транслюйте дитині відчуття безпеки. Проговорюйте дитині, що у будь-якому випадку захистите її від небезпеки. Пояснюйте, що саме ви робите для її та вашої безпеки: для чого залишаєте квартиру та спускаєтесь в укриття. Якщо доводиться евакуюватися, слід пояснити, чому це життєво необхідно. Варто пояснити дитині, що дорослі її захищають, долаючи ворога. Вона має знати, що життя змінилось не назавжди. Частіше кажіть їй, що колись війна обов'язково скінчиться, але не називайте жодних часових термінів.

• кажіть дитині правду. Важливо бути відвертими з дітьми навіть тоді, коли стається найгірше. Не обов'язково вдаватися до жахливих подробиць, але вона має знати правду.

Висновки. Аналізуючи причини порушення мовлення дітей в умовах воєнного часу, зробимо наступні висновки: у дітей-двомовників, як і у дітей-одномовників, можуть бути порушення мовлення, які будуть зумовлені іншими соціальними чи органічними факторами, тобто двомовність не є основна причина будь-яких порушень мови; найпоширенішим порушенням мовленнєвого розвитку у дітей, які перенесли в дитинстві психологічну травму, є затримка мовленнєвого розвитку; тривала психічна травма дитини може бути причиною серйозних психогенних розладів мови, а саме німотизму та невротичного заїкання; дуже важлива роль батьків у профілактиці та попередженні мовленнєвих порушень, спричинених різними соціальними факторами; емоційно-психологічна депривація у дітей є фактором, що викликає труднощі в їх спілкуванні та спілкуванні; порушення мовленнєвого розвитку, що виникли внаслідок шкідливого впливу психологічної та/або емоційної депривації, важко піддаються корекції через сформовані негативні психологічні особливості дитини (недовіра до інших, самозневага, вкрай занижена самооцінка); Ефективність подолання мовленнєвих порушень можлива лише за наявності у дитини досвіду емоційного спілкування в ранньому віці, навіть якщо згодом здатність задовольняти емоційно-психічні потреби зведена до мінімуму.

Крім того, наші подальші дослідження будуть спрямовані на визначення ефективних технологій з подолання мовленнєвих порушень у дітей в умовах воєнного стану.

Література:

1. Бочкор, Н.П., Дубровська, Є.В. & Залеська О.В. Соціально-педагогічна та психологічна робота з дітьми у конфліктний та постконфліктний період: метод. рек. Київ: МЖПЦ «Ла Страда-Україна» 2014. С 56-67;

2. Петренко, О.М., Чернобай, А.О. Наслідки воєнного конфлікту для дітей: особливості та шляхи подолання. *Педагогіка і психологія*, 2, 2016. С. 61-66;

3. Пахомова Н.Г., Баранець І.В., Напрями корекційної роботи з дітьми із тяжкими порушеннями мовлення в умовах воєнного стану. *Науковий часопис. Корекційна педагогічка*. 2022. Випуск 43, с. 55-63;

4. Романчук О. Психотравма та спричинені нею розлади: прояви, наслідки та сучасні підходи до терапії. *НейроNEWS: психоневрологія і нейропсихіатрія*.№1, 2012 С. 36- 45;

5. Спеціальна педагогіка: понятійно-термінологічний словник. за ред. В. Бондаря. Луганськ: Альма-матер, 2003. С.256-257;

6. Туриніна, О.Л. Психологія травмуючих ситуацій: навч. посіб. Київ: ДП «ВД«Персонал» 2017. 234 с.;

7. Шпортун О.Н., Лупяк Т. Індивідуально-психологічні та соціальні чинники розвитку мовленнєвих порушень у дітей. *I International Science Conference on Multidisciplinary Research:* матер. міжнар. наук. конф. м. Берлін, 19-21 січня 2021. Берлін, 2021. С. 957-962;

8. Pakhomova, N.G., Baranets, I.V., Lukianenko, A.V, Leshchii, N.P., Kachurovska, O.B., Berezan, O.I. & Olefir, O.I. *Comprehensive rehabilitation of children with sensory and intellectual*

disorders. Svit Medytsyny ta Biolohiyi. 2(80), 2022. 113–118, DOI 10.26724/2079-8334-2022-2-80-113-118 URL: https://womab.com.ua/ua/smb-2022-02/9380.

References:

1. Bochkor, N.P., Dubrovs`ka, Ye.V. & Zales`ka O.V. (2014). Social`no-pedagogichna ta psy`xologichna robota z dit`my` u konfliktny`j ta postkonfliktny`j period. [Socio-pedagogical and psychological work with children in the conflict and post-conflict period] metod. rek. Ky`yiv: MZhPCz «La Strada-Ukrayina». pp. 56-67; [in Ukrainian].

2. Petrenko, O.M., Chernobai, A.O. (2016) Naslidky voiennoho konfliktu dlia ditei: osoblyvosti ta shliakhy podolannia. [Consequences of military conflict for children: features and ways of overcoming] Pedahohika i psykholohiia, 2, pp.61-66 [in Ukrainian];

3. Pakhomova N.H., Baranets I.V. (2022). Napriamy korektsiinoi roboty z ditmy iz tiazhkymy porushenniamy movlennia v umovakh voiennoho stanu. [Directions of correctional work with children with severe speech disorders under martial law] *Naukovyi chasopys. Korektsiina pedahohichka.* Vypusk 43, pp. 55-63 [in Ukrainian];

4. Romanchuk O. (2012). Psy`xotravma ta spry`chy`neni neyu rozlady`: royavy`, naslidky` ta suchasni pidxody` do terapiyi. [Psychotrauma and disorders caused by it: manifestations, consequences and modern approaches to therapy] *NejroNEWS: psy`xonevrologiya i nejropsy`xiatriya.*1, pp. 36-45 [in Ukrainian];

5. Spetsialna pedahohika: poniatiino-terminolohichnyi slovnyk (2003). [Special pedagogy: conceptual and terminological dictionary]. za red. V. Bondaria. Luhansk: Alma-mater, pp.256-257 [in Ukrainian];

6. Turynina, O.L. (2017). Psykholohiia travmuiuchykh sytuatsii: navch. posib. [Psychology of traumatic situations]. Kyiv: DP «VD«Personal» 234 s. [in Ukrainian];

7. Shportun O.N., Lupiak T. (2021). Indyvidualno-psykholohichni ta sotsialni chynnyky rozvytku movlennievykh porushen u ditei. [Individual, psychological and social factors in the development of speech disorders in children]. *I International Science Conference on Multidisciplinary Research: mater. mizhnar. nauk. konf. m. Berlin*. S. 957-962 [in Germany];

8. Pakhomova, N.G., Baranets, I.V., Lukianenko, A.V, Leshchii, N.P., Kachurovska, O.B., Berezan, O.I. & Olefir, O.I. (2022) Somprehensive rehabilitation of children with sensory and intellectual disorders. *Svit Medytsyny ta Biolohiyi*. 2(80), 113–118, DOI 10.26724/2079-8334-2022-2-80-113-118 URL: https://womab.com.ua/ua/smb-2022-02/9380.